

ЛІДЕРСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МАЙБУТНІХ МАРКЕТОЛОГІВ ЯК СУЧАСНИЙ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ФЕНОМЕН

LEADERSHIP COMPETENCE AS A MODERN INTERDISCIPLINARY PHENOMENON AND ITS FORMATION

Стаття присвячена визначенню сутності лідерської компетентності майбутніх маркетологів і проблемі її формування. Охарактеризовані її базові елементи, уточнена актуальність, проведено аналіз наукових праць щодо її дослідження. Встановлено, що лідерська компетентність є сучасним міждисциплінарним феноменом і предметом дослідження психолого-педагогічних, соціологічних, економічних, юридичних, політичних наук, державного управління. Аналіз наукових досліджень, у яких розкрито сутність лідерської компетентності, дозволив встановити, що науковці неоднаково ставляться до визначення лідерської компетентності, розуміючи під нею професійну здатність, сукупність чи комплекс характеристик, процес впливу, особисте світобачення, діяльність тощо, але уподібнюють її сутнісні характеристики.

Встановлено, що лідерську компетентність маркетолога варто розглядати як комплексний складник професійної компетентності маркетолога, який складається з трьох основних компонентів: розумовий (вміння, навички, ставлення), діяльнісний (дії, вчинки, поведінка) та мотиваційно-емоційний (мотиви, потреби, емоції, цінності, ставлення) та є здатністю кваліфіковано здійснювати лідерську діяльність у галузі маркетингу.

З'ясовано, що лідерська компетентність як інтегрована якість особистості є результатом поєднання знань, компетенцій та вмінь і є базисом формування лідерської культури як професійно-особистісної характеристики діяльності особистості, що визначається як складник професійної компетентності та спосіб, характер або стиль, притаманний лідеру або організації, згідно з яким лідер або організація проводять лідерську діяльність, приймають рішення.

Ключові слова: лідерська компетентність, формування лідерської компетентності, професійна компетентність, структура

лідерської компетентності, компоненти лідерської компетентності.

The article is devoted to determination of the structure of leadership competence of future specialists in marketing and the problem of its formation. Its basic elements are characterized, its relevance is specified, and scientific works are analyzed in relation to its research. Leadership competence is found to be a modern interdisciplinary phenomenon and the subject of research in psychological and pedagogical, sociological, economic, legal, political sciences, public administration, etc. The analysis of scientific research in which the essence of leadership competence is revealed has made it possible to find out that scientists address leadership competence differently, viewing it as professional ability, a set of characteristics, process of influence, personal outlook, activity, etc., but view its essential characteristics similarly. It is identified that the leadership competency of a specialist in marketing is regarded as a complex component of a professional competence which consists of three main components, namely cognitive (skills, attitude), behavioural (actions, behaviour), motivational and emotional (motives, needs, emotions, values, attitudes) and is the ability to professionally conduct marketing activities.

The leadership competence is considered to be an integrated quality of a personality as a result of a combination of knowledge, competences and skills and is the basis for the formation of leadership culture as a professional and personal characteristic of an activity of a person defined as a component of professional competence and a way, character or style inherent in a leader or organization, according to which a leader or organization conducts leadership, makes decisions, and influences others.

Key words: leadership competence, leadership competence formation, professional competence, structure of leadership competence, leadership competence components.

УДК 37.013.21

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2019.21.2-20>

Казакевич О.І.,

аспірант кафедри педагогіки
Університету імені Альфреда Нобеля,
викладач кафедри філології
Дніпровського державного
аграрно-економічного університету

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Активізація процесів соціально-економічних перетворень, їх цілеспрямованість і динаміка зумовили збільшення попиту на фахівців із маркетингу, без яких практично не можливо уявити роботу жодної організації. Однак лише фахівець із високим рівнем освіти, сформованою особистістю, усвідомленими моральними цінностями та активною громадянською позицією, який вміє вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах, зможе ефективно конкурувати на ринку праці. Лідерство необхідно розглядати як обов'язковий складник у досягненні професійної компетентності, без якої не можлива повноцінна самореалізація спеціаліста. Тому й постає питання наукового розроблення проблеми формування лідерської компетентності майбутніх маркетологів і на теоретичному, і на практичному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасні науковці неоднаково ставляться до визначення поняття лідерської компетентності, розуміючи під нею професійну здатність реалізовувати цілі, завдання, функції та технології лідерського управління [8; 2], розуміння власного стилю управління, здатність взаємодіяти з носіями інших стилів при прийнятті рішень, сукупність сформованих лідерських якостей (мотивів, знань, лідерських вмінь і стійкої лідерської позиції) [20; 11] особисте світобачення [6; 18], процес досягнення результатів шляхом певної діяльності. Хоча виявлені автором підходи щодо визначення поняття «лідерська компетентність» дуже відрізняються, майже всі вони схожі щодо змісту та сутнісних характеристик цього поняття.

Різні аспекти лідерства завжди були у центрі уваги низки науковців. Провідними у вивченні

лідерства вважаються праці Р. Фішера, З. Фрейда, Р. Стогдила, Ф. Фідлера, П. Херсі, Е. Богардуса, Дж. Юкла, Блонделя, Р. Хауза, А. Менегетті, Д. Гоманса, М. Вебера, Ф. Кардела, Б. Паригіна, А. Лутошкіна, Н. Тічі, Л. Уманського, Д. Гоулмана, Р. Кричевського, Д. Макгрегора, О. Петровського [4]. Живу дискусію щодо теоретико-методичних засад лідерства спостерігаємо у працях сучасних зарубіжних (Дж. Коттер, Л. Даунтон, В. Грінвуд, Х. Данфорд, Д. Мацумото, П. Друкер, Д. Крек) і вітчизняних дослідників (А. Куриця, Г. Жеребова, Г. Лактіонова, С. Калашнікова, В. Стрижко, Л. Орбан-Лембрик).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Встановлено, що в сучасній українській науці спостерігається обмеженість досліджень із формування в майбутніх маркетологів або студентів економічних спеціальностей лідерської компетентності. Предметом наукових досліджень переважно є окремі компетенції маркетологів, які можна вважати складниками більш широкого поняття – лідерської компетентності. Загалом вивчений і проаналізований фонд наукових знань є достатньою підставою для розробки стратегії й тактики авторського наукового дослідження.

Мета статті. Визначити сутність поняття «лідерська компетентність майбутніх маркетологів» та охарактеризувати її базові елементи; зробити аналіз наукових праць щодо дослідження лідерської компетентності та довести її міждисциплінарність.

Виклад основного матеріалу. Лідерська компетентність є обов'язковим складником професійної компетентності майбутнього маркетолога згідно із затвердженим стандартам вищої освіти Міністерства освіти і науки України [19].

Згідно з національним освітнім глосарієм [12, с. 28–29] компетентність – це динамічна комбінація знань, розуміння, вмінь, цінностей, інших особистих якостей, набутих реалізаційними здатностями особи до ефективної діяльності. Професійна компетентність визначається як достатні знання у якійсь галузі [3], професійна теоретична і практична підготовленість, а також здатність до вирішення різноманітних, зокрема творчих завдань, виконання обов'язків, визначених за відповідною посадою [2].

Зважаючи на те, що лідерська компетентність є одним зі складників професійної компетентності, автор погоджується з автором В. Жигір'ю [8], який зазначає, що лідерська компетентність майбутнього фахівця є ступенем його здатності реалізувати цілі, завдання, функції та технології лідерського управління; професійний досвід у межах конкретної посади. Лідерська компетентність передбачає, що керівник має знання щодо лідерства, розуміє сутність лідерства, він усвідомив цінності лідерства, в нього сформувалися лідерські

вміння, має якості лідера, що дозволяє йому ефективно здійснювати формальний і неформальний вплив на підлеглих.

Лідерська компетентність є першоосновою успішної діяльності фахівця у колективі, бо вона полягає не лише в якісному виконанні ним своїх посадових обов'язків, але й у особливостях його особистісних якостей. Все це прояв загальної та професійної культури, змісту професіоналізму фахівця.

За останні 15 років проблема лідерства особливо поширення набула серед американських дослідників, якими розроблено значну кількість нових підходів до розуміння сутності лідерства та теорій лідерства. Їх дослідження створює теоретичний базис для розвитку лідерської компетентності керівників вітчизняних підприємств. Р. Ділтс, Е. Дірінг, Дж. Рассел, автори теорії Альфа-лідерства [7], які зазначають, що лідери видатних організацій відрізняються якостями, які можна згрупувати за такими процесами як передбачення, вирівнювання та дія.

Використовуючи такий підхід можна визначити, що лідерська компетентність полягає у здатності передбачати, тобто помічати найменші ознаки змін, тенденцій, які зароджуються, швидко реагувати на зміни і створювати гнучкі організації, що блискавично реагують на нові вимоги середовища; вирівнювати, тобто узгоджувати власні цінності і потреби з цінностями і потребами інших людей з метою створення коаліцій і збалансованих організацій, здатних до ефективного досягнення цілей; діяти, тобто створювати умови для досягнення мети і наполегливо рухатися до неї.

На думку О. Жигір'я [8], лідерську компетентність варто розглядати як комплексну якість особистості, яка відображає прагнення і здатності соціального впливу у професійному середовищі. В цьому аспекті доречно навести думку І. Котлярова про те, що особистісні цінності і ціннісні орієнтації знаходяться в основі будь-якої філософії лідерства. Вони формують особистісні якості та характеристики лідерів, що впливає на їх повсякденну діяльність і прийняття поведінкових рішень.

Науковці Т. Бендас, Р. Брик, Ю. Петрова та інші характеризують лідерську компетентність як інтегровану якість особистості і включають до її структури різні елементи:

– знання: сучасних теорій лідерства; психологічних особливостей лідерства; технологій командного управління; теоретичних основ ефективного лідерства; стилів управління; способів удосконалення власного стилю управління; практичних методів ефективного управління в умовах ризику та невизначеності; функціонального менеджменту; сутності емоцій і важливості управління ними в процесі взаємодії; сутності конфліктів і способів їх вирішення тощо;

– вміння: управляти собою, іншими, групою; працювати з носіями різних стилів менеджменту та налагоджувати їх ефективну взаємодію; бути лідером як для учнів, так і для колег; навчати лідерству інших, розвивати навички ефективної взаємодії, делегування; здійснювати лідерство шляхом подолання конфліктів; обирати оптимальний стиль управління та мотиваційні стратегії в роботі з учнями й педагогічним колективом; генерувати продуктивні ідеї, просувати їх подальше втілення; надихати учнів і педагогів до реалізації продуктивних ідей.

У дослідженні науковця О. Хмизової [20] доведено, що структура лідерської компетентності має три основні компоненти: когнітивний (вміння, навички, переконання), мотиваційно-емоційний (мотиви, потреби, емоції, цінності, ставлення), діяльнісно-поведінковий (дії, вчинки, поведінка, практична реалізація). Вона визначає, що справжній лідер – це командний гравець, який володіє комплексом характеристик, узгоджує власні цінності і потреби з цінностями і потребами інших людей, створює умови для досягнення мети і наполегливо рухається до неї, швидко реагує на зміни і блискавично реагує на нові вимоги середовища.

Лідерську компетентність маркетолога варто розглядати як комплексний складник професійної компетентності маркетолога, який складається з трьох основних компонентів: розумовий (вміння, навички, ставлення), діяльнісний (дії, вчинки, поведінка) та мотиваційно-емоційний (мотиви, потреби, емоції, цінності, ставлення) та є здатністю кваліфіковано здійснювати лідерську діяльність у галузі маркетингу.

У межах педагогічної науки здійснено розробки за такими напрямками: розвиток лідерської компетентності керівників закладів освіти, викладачів (Міляєва, А. Машовець), державних службовців (М. Логунова, Б. Кухта, Б. Мищишин, В. Обашкіна, Л. Пашко), менеджерів, економістів і маркетологів (О. Яценко, С. Нестуля, Бабко-Пилипенко, І. Ілюченко, С. Пінчук), лікарів (Р. Ткачук), фахівців із логістики (Є. Федорук), соціальних робітників (С. Сахно, В. Мун), офіцерів (О. Бойко, А. Видай).

Серед праць цього напрямку автор виділяє кілька. Так, дисертаційну роботу О. Голоवेशко [5] присвячено формуванню лідерських якостей у майбутніх фахівців з адміністративного менеджменту в закладі вищої освіти; розроблено та теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування лідерських якостей у майбутніх фахівців з адміністративного менеджменту у ВНЗ: мотиваційно-ціннісне спрямування майбутнього фахівця з адміністративного менеджменту на успішну професійну діяльність за допомогою актуалізації позитивного досвіду досягнень і почуття успіху в спеціально змодельованих ситуаціях; забезпечення засвоєння майбутнім фахівцем з адмі-

ністративного менеджменту системи практично-орієнтованих, інтегрованих знань про феномен лідерства на основі пізнавальної активізації студентів і критичної інтерпретації ними навчального матеріалу; застосування особистісно орієнтованих технологій, спрямованих на формування в майбутнього фахівця з адміністративного менеджменту прикладних лідерських вмінь; формування сукупності інтегрованих знань, вмінь і навичок, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту у майбутнього фахівця з адміністративного менеджменту на основі тренінгових вправ з рефлексії та емоційного впливу.

У роботі Бабкової-Пилипенко [1] розглянуто процес формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки. Враховуючи специфіку майбутньої професійної діяльності, розроблено структуру лідерських якостей економістів, яка передбачає чотири компоненти (індивідуально-психологічний, комунікативно-креативний, організаторсько-діловий і соціально-груповий). Дослідницею представлено відповідний спецкурс «Сучасний лідер», також було здійснено поглиблення курсу професійної підготовки студентів. Також засади формування лідерської компетентності висвітлені у дисертаційних роботах Р. Сопівник, Г. Титової, Г. Тимошко, Г. Угляниця, Л. Шигапової, А. Чорного.

Різні аспекти лідерства стали предметом дослідження в таких науках:

- політичних (Л. Трофименко «Феномен жіночого політичного лідерства в Україні»; І. Юрченко «Політичне лідерство і специфіка розвитку сучасної політичної системи України»);
- юридичних (Л. Шевченко «Юридична фірма: пошук моделі ефективного менеджменту», С. Ківалов «Актуальні проблеми держави і права»);
- психологічних – управлінська діяльність у мистецтві як чинник гармонізації глобалізаційних процесів культури (О. Рожок «Типологія лідерства»).

Незважаючи на те, що лідерська компетентність як міждисциплінарний феномен є предметом дослідження у багатьох наукових галузях, вона розглядається як сукупність особистісних і ділових якостей особистості, які дозволяють вирішувати завдання у будь-якій галузі й досягати високих професійних результатів. В контексті університетської підготовки майбутніх менеджерів варто говорити не лише про лідерську компетентність як сучасний педагогічний феномен, а ще й про її формування. Тому автор звернувся до роботи С. Нестулі [13], де зазначено, що формування лідерської компетентності – це складне, комплексне, багатогранне та динамічне психолого-педагогічне явище, яке відбувається в процесі набуття відповідного рівня освіти та продовжується протягом активної лідерської діяльності на відповідних посадах.

Розглядаючи систему формування лідерської компетентності як будь-яку дидактичну систему, яка є сукупністю взаємозалежних між собою дидактичних компонентів (зміст, принципи, форми, методи, засоби навчання тощо), функціональність яких, на думку І. Осадченко, залежить від загальних парадигмальних, визначених історичними обставинами та суспільними потребами вимог, автор вважає за потрібне наголосити, що основними компонентами будь-якої дидактичної системи є мета (для чого вчити?), зміст (чому навчатися?) та технологічна підсистема – засоби (з допомогою чого?), методи (яким чином?), форми (в яких умовах?) навчання [13].

У дослідженні автор відштовхувався від обґрунтованої позиції науковців, що будь-яка система, у тому числі й дидактична система формування лідерської компетентності майбутніх маркетологів в освітньому середовищі університету, складається з окремих її частин – підсистем, які постійно взаємодіють одна з одною та формують єдиний освітній простір. Особливий наголос зроблено на роботі С. Нестулі «Модель дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету» [13]. Детальне вивчення результатів цього дослідження допомогло чітко з'ясувати структуру системи формування лідерської компетентності у закладі вищої освіти. Загалом же дидактична система формування лідерської компетентності в освітньому середовищі університету може складатися з таких п'яти підсистем: концептуально-цільової, структурно-змістової, процесуально-технологічної, мотиваційної та діагностико-результативної підсистем [13].

Концептуально-цільова включає в себе мету дидактичної системи; соціальне замовлення на висококваліфікованих фахівців певної галузі знань; стратегію розвитку університету, концепцію, методологічні підходи, дидактичні та специфічні принципи формування лідерської компетентності майбутніх фахівців; структурно-змістова відображає зміст освіти майбутніх фахівців, спрямований на формування їхньої лідерської компетентності як чітко окреслену систему теоретичних знань та практичних вмінь і навичок, якими повинні і можуть оволодіти студенти за певний час; процесуально-технологічна містить технологічне забезпечення процесу формування лідерської компетентності майбутніх фахівців – педагогічні технології, форми, методи, засоби навчання, найбільш сприятливі для успішного здійснення цього процесу в освітньому середовищі університету; мотиваційна, яка відокремлена з метою розвитку мотивації до лідерства, забезпечення позитивної мотивації до навчання та майбутньої професійної діяльності, процесу формування лідерської компетентності майбутніх фахівців під час навчання

в університеті і є трикомпонентною (компоненти «Засоби навчання», «Методи навчання», «Форми навчання»), що є дидактичним інструментарієм, який доцільно використовувати в освітньому процесі сучасного університету, діагностико-результативна, яка забезпечує моніторинг сформованості лідерської компетентності майбутніх фахівців у освітньому середовищі університету за допомогою критеріально-рівневого інструментарію (когнітивний, особистісний, інтегративно-діяльнісний критерії та їхні показники, високий, середній і низький рівні) та діагностичного інструментарію, представленого пакетом комплексних контрольних робіт (завдань), тематикою курсових робіт і методичними рекомендаціями щодо їх виконання та системою інтерактивного тестування студентів у режимі он-лайн (сторінка відкритого доступу «Лідерський потенціал»), яка відображає динаміку сформованості лідерської компетентності.

Також дослідниця наголошує, що модель дидактичної системи формування лідерської компетентності в освітньому середовищі університету відображає особливості її структури, взаємозв'язок між її підсистемами (концептуально-цільовою, структурно-змістовою, процесуально-технологічною, мотиваційною, діагностико-результативною) та системоутворювальним чинником – ресурсно-орієнтованим навчанням студентів у цьому середовищі.

За результатами аналізу праць науковців формування лідерської компетентності майбутніх фахівців можна розглядати як цілісний динамічний процес організації і стимулювання самостійної пізнавальної діяльності студентів з оволодіння навичками активного перетворення інформаційного середовища, спрямованого на здобуття системи знань, якими має володіти студент, щоб бути лідером під час навчання в університеті та майбутній професійній діяльності, що передбачає оптимальне використання в освітньому середовищі університету тандемом «викладач – студент» консолідованих кадрових, матеріально-технічних, навчально-методичних, фінансових та інформаційних ресурсів.

Ще низка науковців представили свої роботи щодо тематики дослідження, серед них І. Грищенко, Н. Бикова, Л. Смольська, І. Іванова, З. Гапонюк, К. Ємелін, Л. Кайдалова, О. Кін, Л. Конишева, Н. Шаффеєва, Н. Семенченко, Г. Титова, Т. Гура, А. Пільганчук, В. Кузьменко.

Висновки. Проведений у цьому підрозділі аналіз наукової літератури з проблеми дослідження дає можливість зробити низку висновків узагальнювального характеру та визначити вихідні теоретичні позиції в контексті формування лідерської компетентності майбутніх маркетологів.

1. Встановлено, що проблема формування лідерської компетентності майбутніх маркетологів – одна з провідних у сучасній вищій економічній

освіті та є актуальною протягом тривалого часу. Аналіз наукових знань, які розкривають різноманітні підходи та аспекти лідерської компетентності, дозволив установити, що інтерес до зазначеної проблеми зумовлений потребою у фахівцях, здатних використовувати набуті знання, активно діяти, швидко приймати рішення та нести відповідальність за професійні результати, генерувати ідеї та просувати їх подальше втілення.

2. Встановлено, що в сучасній українській науці спостерігається обмеженість досліджень із формування в майбутніх маркетологів або взагалі студентів економічних спеціальностей лідерської компетентності. Предметом наукових досліджень переважно є окремі компетенції маркетологів, які можна вважати складниками більш широкого поняття – лідерської компетентності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бабкова-Пилипенко Н. Формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04, 2011.
2. Бойко О. Методологічні основи дослідження лідерської компетентності майбутніх офіцерів у ВНЗ. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 2012, № 3, С. 17–21.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005.
4. Волківська Д. Розвиток лідерського потенціалу студентського активу в університетському середовищі : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05, 2016.
5. Головешко Б.Р. Сучасні підходи до розвитку лідерства та їх імплементація у вищих навчальних закладах, *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методи навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, 2015. Випуск 41.
6. Дафт Р. Уроки лідерства : посібник, 2006, 480 с.
7. Дилтс Р. Альфа-лідерство / Дилтс Р., Диринг Э., Рассел Дж. СПб. : Прайм-Евро знак, 2004. 256 с.
8. Жигір В. Сутність і зміст лідерської компетентності майбутнього менеджера освіти. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*, 2015. № 130. С. 34–37.
9. Калашнікова С.А. Освітня парадигма професіоналізації управління на засадах лідерства : монографія / С.А. Калашнікова. К. : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2010. 380 с.
10. Куриця А.І. Лідер та лідерство в організації / *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць. Організаційна психологія. Соціальна психологія*, 2009. Т. 1. Ч. 24. С. 62–64.
11. Мараховська М. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх вчителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Харків, 2009, 24 с.
12. Національний освітній глосарій: вища освіта. Друге видання, перероблене і доповнене. Міністерство освіти і науки України. Національна академія педагогічних наук України. Київ, 2014. С. 28–29.
13. Нестуля С. Модель дидактичної системи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів із менеджменту в освітньому середовищі університету. *Теоретичні та прикладні спектри дослідження феноменів лідерства, управління та розвитку соціального об'єкту*, 2019. № 2. С. 49–59.
14. Розвиток лідерства : посіб. Л. Бізо, І. Ібрагімова, О. Кікоть, Є. Барань, Т. Федорів; за заг. ред. І. Ібрагімової. К. : Проект Реформа управління персоналом на державній службі в Україні, 2012. 400 с.
15. Сахно С., Мун В. Лідерські якості у студентів спеціальності «Соціальна робота». *Вісник Приазовського державного технічного університету : зб. наук. праць*, 2018, вип. 1, С. 175–180.
16. Ткачук О. Формування компетентності лідерства у майбутніх лікарів. *Молодий вчений*, 2015. № 6. С. 139–141.
17. Федорук Є. Лідерська компетентність як рушійна сила та фундаментальна основа успіху в логістиці. Національний університет цивільного захисту України. *Актуальні проблеми державного управління*, 2014. № 1. С. 53–59.
18. Розвиток лідерства : посіб. Л. Бізо, І. Ібрагімова, О. Кікоть, Є. Барань, Т. Федорів; за заг. ред. І. Ібрагімової. К. : Проект Реформа управління персоналом на державній службі в Україні, 2012. 400 с.
19. Стандарт вищої освіти. Галузь знань 01 – «Освіта / Педагогіка», спеціальність 015 Професійна освіта (заспеціалізаціями). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2019/1122/2019-11-22-015-B.pdf>.
20. Хмизова О. Формування і розв'язання лідерської позиції у майбутніх вчителів початкових класів в освітньому просторі ВНЗ / *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. № 4 (Ч. 1), 2011.